

УДК 911.3

Казаков В.Л.

Критерії часової ідентифікації об'єктів індустріальної спадщини (на прикладі Кривбасу)

У статті розглянуто критерії часової ідентифікації об'єктів індустріальної спадщини – особливості будівельного каменю, висота будівель, архітектурні стилі житлових і промислових будівель, покриття шосейних доріг, будова гірничопромислових ландшафтів. Критерії розглянуті на прикладі території Криворізького регіону. Ключові слова: індустріальне спадщина, Кривбас, антропогенний ландшафт.

Казаков В.Л. Критерии временной идентификации объектов индустриального наследия (на примере Кривбасса). В статье рассмотрены критерии временной идентификации объектов индустриального наследия – особенности строительного камня, высота строений, архитектурные стили жилых и промышленных зданий, покрытие шоссе́йных дорог, строение горнопромышленных ландшафтов. Критерии рассмотрены на примере территории Криворожского региона. Ключевые слова: индустриальное наследие, Кривбасс, антропогенный ландшафт.

Kazakov V. Criteria for temporary identification of objects of industrial heritage (for example Krivbass). In article criteria of time identification of objects of an industrial heritage – features of a building stone, height of structures, architectural styles of inhabited and industrial buildings, a covering of highways, a structure of mining landscapes are considered. Criteria are considered on an example of territory of Krivorozhsky region. **Key words:** industrial heritage, Kryvbas, anthropogenic landscape.

Вступ. Викладені в статті міркування є узагальненнями методичного змісту багаторічної роботи криворізьких дослідників з вивчення об'єктів індустріальної спадщини (ОІС) такого видатного промислового краю України, як Кривбас. Однією з методичних проблем, які поставали під час дослідження ОІС було визначення часу будівництва різних споруд і комунікацій, спорудження (відвалів, кар'єрів), утворення похідних процесів і явищ (осідання і провалення земної поверхні над підземними виробками).

Постановка проблеми. Поставлена проблема розглядалась спочатку через призму архівної та документальної роботи з фондами музеїв, НДІ, старими фото, газетними та журнальними публікаціями, старими книгами, науковими монографіями та ін. Проте архівів, де б мова йшла про точні дати появи ОІС самого старого віку (100 років і більше) до сьогодні збереглося обмаль. Тому виникла потреба виявлення хоча б орієнтовного часу появи ОІС за певними періодами. В даному аспекті наукова проблема в регіоні поставлена уперше.

Викладення основного матеріалу. За базову часову шкалу нами узяті загальновизнані наступні періоди історії краю: з 1881 р. – року початку індустріалізації Кривбасу (початок видобутку залізних руд) по 1917 р. – до року повного припинення роботи рудників і підприємств регіону на період Громадянської війни та посліду́ючої економічної руїни (1918-1921 рр.). Третій історичний період – період раннього радянського промислового будівництва (1922-1941 рр.) – це епоха відновлення гірничо-металургійної галузі краю і його передвоєнна реконструкція та розвиток (з 1934 р.). Четвертий період – часи фашистської окупації міста (1941-1944 рр.), коли робота важкої промисловості була призупинена повністю. П'ятий період – повоєнного відновлення підприємств, мала реконструкція залізних рудників (1944 р. – кінець 1950-х рр.) [4].

Зважаючи на критерії визначення змісту такої категорії як ОІС – об'єкти індустрії та супутніх споруд, які мають вік понад 50 років [2, 5], артефакти періоду розвитку всіх галузей промисловості з 1960 р. нами до уваги не бралися.

На території Кривбасу до ОІС нами віднесені 6 категорій об'єктів антропогенних ландшафтів: *фабрично-заводські* – заводи, шахти, фабрики, електростанції, млини, вітряки, системи рудопідйомників і рудовідкатки та ін.; *гірничопромислові* (відвали, кар'єри, старі шахтні провали і мульди осідання, розвідні шурфи, штреки); *селищні* – території робітничих селищ старих рудників і заводів, які є носіями особливих стилів архітектури та містобудування – окремі споруди, що характеризуються ознаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, а також як архітектурних ансамблів історичних центрів, вулиць, кварталів, площ, заборів; рудничні парки і сквери; будинки проживання власників підприємств, селищні цвинтарі, окремі поховання та некрополі промисловців, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями розвитку промисловості (території рудників), з життям та діяльністю відомих осіб, які працювали на тих чи інших підприємствах; *транспортні* – старі дороги (відкотні рудничні залізниці з штучними насипами і без них), бруківки, старі залізниці, будівлі вокзалів, мости, стічні арки (труби) на місці перетинання дорогами балок, ярів, невеликих водотоків тощо; *обслуговуючі* – адміністративні контори рудників, церкви в робітничих селищах, рудничні або заводські лазні, клуби, амбулаторії, їдальні; *водогосподарські* – старі ставки у балках, відвідні дренажні канали на схилах вододілів і вододілах, підземні дериваційні тунелі – всі будувались з метою дренажу території і відведення дощових і річкових від гірничих розробок [3].

Користування категорією історичного зрізу (кілька десятків років) та змістом ОІС, дозволило більш динамічно оперувати віком старих об'єктів індустріальних ареалів Кривого Рогу. Велика роль при цьому була відведена архівній праці з обробки старої картографічної бази регіону. Географічні, геологічні карти, маркшейдерські плани всі мають чітку вікову прив'язку, але не дають точних дат виникнення тих чи інших об'єктів. Проте хронологічне розташування вихідних карт дозволяє простежити динаміку появи ОІС із зазначеними вище періодами. Це вже щось. Невелику допомогу надавало усне опитування населення. Недоліком цього методу часової ідентифікації ОІС знову ж таки стали приблизність і неточність в датах появи об'єктів (помилки складають 1-3 роки).

Проведення більш ніж 60 польових експедиційних досліджень (2005-2010 рр.) по вивченню ОІС Кривбасу поступово підвели до наступних висновків – в кожен історичну епоху існували свої власні характерні технології будівництва, використовувався різний природний матеріал, різна архітектура та висота будівель, покриття доріг. Особливо новітнім стали відкриття щодо місцевих архітектурних стилів промислових і житлових споруд, а також будови найбільш старих (дореволюційних) гірничопромислових об'єктів (кар'єри, відвали, провалля і просадки), яка залежала від технологій видобування залізних руд, технологій укладки порожньої породи у відвали, технологій закладання перших шахт та геологічних розвідок.

Зібраний і систематизований величезний об'єм матеріалу по ОІС Кривбасу дозволив розробити власні критерії та показники різночасової ідентифікації віку ОІС. Їх застосування дозволили на місцевості (часто й без допомоги архівів) – в польових умовах визначати орієнтовний час відповідно до основних історичних періодів утворення ОІС.

З метою визначення часової приналежності об'єктів індустріальної спадщини на місцевості (під час проведення експедиційних досліджень) та за архівними даними нами запропоновано використовувати 5 критеріїв: 1) будівельний матеріал; 2) висота будівель; 3) архітектурний стиль будівель; 4) покриття шосейних доріг; 5) будова гірничопромислових ландшафтів.

Критерій – будівельний матеріал. Розгляд критеріїв слід розпочати з характеристики будівельного матеріалу, так як він найкраще ілюструє історичні відмінності будівництва різноманітних споруд і доріг, залучення для цього переважно місцевого матеріалу. Перший критерій є найбільш різноманітним за системою показників – 11, аналіз яких з високою достовірністю може дозволити визначати орієнтовний вік ОІС:

- *черепашковий детрит* (суміш дрібних уламків черепашок морського походження) – застосовувався як поверхневий плащ покрівлі насипів та фундаментів залізниць для посилення дренажу; притаманний дореволюційним магістральним шляхам Катеринінської залізниці (1880-1884 рр.) та її гілок (1891-1896 рр.), раннім радянським залізницям 1927-1928 рр.;
- *бутовий камінь з кристалічний порід* – залізисті кварцити, окислені руди – застосування для фундаментів та стін житлових і службових приміщень, сараїв, погребів, погребів-холодильників, стічних арок під насипами залізниць; складені з нього до половини усіх споруд та їх типів у дореволюційний час; за радянських часів – лише супутні селитебні будівлі (сараї) повністю, фундаменти житлових будинків, всі промислові споруди – до початку 1950-х рр., стічні арки рудничних залізниць радянського часу (1929-1950-ті рр.);
- *бутовий камінь з осадових порід* – черепашник, оолітовий вапняк, використовувався для будівництва стін різних службових, житлових і виробничих будівель, рідше для їх фундаментів; бриловий матеріал у спорудах усіх типів характерний до 1918 р., стічні арки відкотних залізниць рудників півдня Кривбасу – до 1918 р., пиляні блоки розміром з сучасні шлакоблоки – в період 1927-1941 рр. у промисловому і житловому будівництві, які після 1945 року не використовуються зовсім;
- *бутовий камінь з граніту і гранітні блоки (сірий і рожевий граніт)* – йшли для будівництва стін стічних арок (труб) головних гілок Катеринінської залізниці (з 1884 р.), опор і биків залізничних і шосейних мостів; тесані гранітні блоки тесані блоки – в опорах мостів, биках мостів, для укладки бруківки, уламки граніту – як заповнювач всередині опорних биків залізничних і шосейних мостів, стічних арок – до 1918 р.; окремі випадки використання тесаного граніту в опорах мостів в період 1927-1950-х рр.;
- *аспідний (вуглистий) сланець*, являє собою природний матеріал у вигляді шиферних уламків сірувато-чорного кольору плоскої форми; використовувались з середини ХІХ ст. і виключно до 1918 р. при будівництві огорож приватних садіб, для покриття стель житлових і дворових споруд, підлоги в будинках;
- *цегла біла (силікатна), цегляно-червона керамічна (глиняна)*; вузька червона і силікатна з іменним клеймом, іноді тонка декоративна – йшла переважно на стіни, рідше фундаменти будівель, стінки стічних арок відкотних залізниць рудників до 1918 р.; сучасних стандартних розмірів цегла, зі спрощеним клеймом у вигляді букв або знаків (★) – період раннього радянського будівництва 1924-1941 рр.; сучасних стандартних розмірів цегла без клейма – індикатор повоєнного будівництва будинків (після 1945-1946 рр.);

- *бутовий камінь з цеглою* – поєднувався в стінах кристалічний бут, разом з білою або червоною цеглою; характерний для окремих будинків до 1918 р., а також для періоду раннього радянського будівництва – 1927-1929 рр.;
- *черепиця з глинистого матеріалу*; застосовувалась для покрівлі дахів всіх типів кам'яних будівель; черепиця вітчизняна та закордонна, складна та формою, містить дрібні пазові елементи, колір – від жовтого до, цегляно-червоного і бурого, з обов'язковим іменним клеймом – притаманна для будівництва до 1918 р.; черепиця зі спрощеним клеймом радянських зразків – характерна для періоду раннього радянського будівництва – 1922-1941 рр.; черепиця без клейма та спрощеною структурою – виключно повоєнна – після 1945 р.;
- *глина*, застосовувались суміші глини, навозу та соломи (саман) в стіновому матеріалі, глина як в'язучий матеріал в будівництві стін житлових і дворових споруд, кам'яних огорож на півдні Кривбасу; в будівництві житлових і дворових споруд на рудниках, матеріал типовий до 1941 р.; у повоєнні роки характерний до кінця 1950-х рр., але в обмежених масштабах;
- *залізобетонні матеріали*, застосовувалися для виготовлення залізобетонних плит, архітектурних форм заборів і малих архітектурних форм, опорних биків рудорозвантажувальних естакад шахт радянських рудників, биків копрів шахт та ін.; в практиці застосовуються широко в промисловому будівництві з кінця 1930-х рр. і особливо у повоєнний час, в житловому (панельному) будівництві широке застосування з початку 1960-х рр.
- *матеріали з дерева* – дошки, шпали, бруси, кругляк, рейки тощо; йшли на будівництво копрів шахт, рудопідйоників, шахтних естакад, дерев'яних житлових і дворових споруд до 1918 р. (наприклад, 1-но і 2-воповерхові житлові будинки на руднику АТКЗР біля с. Гданцівка), рідше пізніше (останні відомі з РУ ім. Кірова 1946-1948 рр.); шпали для будівництва надземних і підземних залізниць – з 1920-х рр.; кругляк в шахтах для кріплення стелі підземних виробок з дореволюційного часу.
- Критерій – висота будівель. Тривалий час висотне будівництво на Криворіжжі обмежувалося небезпекою техногенної сейсмонебезпеки від буровибухових гірничих робіт. Так як перші робітничі селища розташовувались в безпосередній близькості до кар'єрів і шахт, тому вважалося, що високі споруди будувати не можна. Звідси, показники висотності будівель одразу чітко вказують на орієнтовний часовий період їх зведення. Досліджуючи структуру рудників і старих робітничих селищ запропоновані такі індикаторні показники віку споруд:
- *одноповерхові будівлі* – є типовим зразком дореволюційного житла та службових споруд рудників; промислові будівлі також, але не збереглися зовсім через те, що робились переважно з дерева;
- *одно-двоповерхові будівлі* – довоєнні житлові та промислові споруди – 1927-1941 рр. будівництва; винятком є поодинокі будинки з 3-ма (на РУ ім. Кірова та ім. Комінтерна) і 4-ма поверхами (Соцмісто Криворізького металургійного заводу), але до сьогодні або не збереглися, або піддані реконструкціям у повоєнний час після їх руйнування у 1941 і 1944 рр.;
- *одно-, дво-, три- та чотирьохповерхове будівництво* споруд житлового (так звані «сталінки») та промислового призначення (побутові комбінати шахт, будівлі машинних відділень та ін.) характерне для повоєнного періоду на всіх рудниках Кривбасу – 1946-1957 рр.

Критерій – архітектурний стиль житлових будинків рудничних селищ, промислових і службових об'єктів. Під архітектурним стилем розуміється сукупність основних рис і ознак споруд, які проявляються в особливостях її функціональної, конструктивної та художньої сторін [1]. Архітектурний стиль має виразні часові прив'язки, що пояснюється захопленням стилями в різні епохи та їх чергуванням. Тому архітектурний стиль виступає об'єктивним індикатором віку споруд, які виявляються на місцевості і про які немає точних дат будівництва. На території формування ОІС Кривбасу в будові споруд виявлені 5 архітектурних стилів різного часу.

Цегляний стиль був домінуючим в будівництві супутніх споруд Катерининської залізниці (1884-1913 рр.), житлових будинків дореволюційного містечка Кривого Рогу, включав також елементи впливу інших стилів, але представлені вони фрагментарно і не були визначальними для місцевої архітектури. Проте зазначимо, що більшість відомих ОІС володіли абсолютно іншою місцевою архітектурною лінією;

Криворізький архітектурний стиль – виділяється уперше. Час застосування – 1890 – середина 1950-х рр. В цілому стиль успадкував елементи цегляного стилю, але останній був відкоригований місцевою специфікою сировинної бази – будівельного матеріалу з широким застосуванням залізистого каменю. Отже, підставами для виділення нового архітектурного стилю стали наступні риси: застосування в кладці місцевого підручного матеріалу – бутового каменя з залізистих кварцитів переважно червоного, рідше бурого і сіро-бурого кольору, рідше окислених залізних руд, в поєднанні з цеглою або й без неї зовсім. Архітектурний стиль неповторний, більше ніде, окрім Кривого Рогу, принаймні в Україні, він не зустрічається.

В будівельних конструкціях криворізького стилю простежується щонайменше 4 характерні підстили: 1)коли кварцитовий бут укладався у фундаменти і стіни будинків, трансформаторних будок в поєднанні з цеглою двох кольорів (червоно-бурий і білим силікатним), цеглою фігурно викладались отвори вікон, дверей, кутів споруд у типовому цегляному стилі – відомі такі будівлі до 1927-1928 рр. (збереглися в основному на території колишнього РУ ім. Фрунзе); 2)коли кварцитовим бутом викладались в прямолінійному стилі всі стіни і фундамент, домішок цегли немає – характерне переважно для часу до 1918 р. (такі будівлі були найтипівішими для рудників, але збереглося їх мало); в радянський час (лише до початку 1950-х рр.) в такому підстилі будувались лише склади, приватні сараї і гаражі; 3)кварцитовий бут клався лише у фундамент, а стіни виганялись виключно з цегли в дореволюційний час у цегляному стилі; в радянський час упродовж 1927-1937 рр. стіни будувались з вапнякового буту або пиляної вапнякової цегли більше в конструктивістському стилі; кристалічний фундамент характерний і для «сталінської» забудови 1940-1950-х рр.; 4)кварцитовий або сланцевий бут укладався в огорожі (стиль заборів) приватних або виробничих територій, укладка представлена двома типами – на розчині і без нього, характерне з середини XIX ст. (колишнє с. Покровське) й до середини 1950-х рр. по всій території криворізьких рудників.

У спорудах виконаних у криворізькому стилі основний камінь і вставна цегла ніколи не фарбувалась і не штукатурились, а її колір підбирався такий, щоби була підкреслена контрастність: наприклад, сіро-бурий кварцит + біла цегла, червоний кварцит або окислена руда + біла цегла, червоний кварцит або

окислена руда + червоно-бура цегла. В такому стилі будувались як житлові будинки, так і промислові споруди, будівлі залізничних станцій (Карнаватка). Остаточно криворізький стиль зникає після середини 1950-х рр. з переходом до стилю функціоналізму, який передбачав використання переважно залізобетонних панельних конструкцій.

Причорноморський (південний, херсонський, таврійський) стиль – ймовірними ознаками цього стилю в архітектурі є також широке використання підручного місцевого матеріалу – буту, але не рудного (як на півночі Кривбасу), а вапнякового в дореволюційний і довоєнний час. Матеріал використовувався переважно на півдні Кривбасу (починаючи з селища Рахманівка), де є поклади вапняку і він добувався в багаточисельних вапнякових кар'єрчиках, а також виймався з розкривними породами з залізорудних кар'єрів як супутній природний матеріал (особливо на це звертаємо увагу, як приклад раціонального використання корисних копалин в дореволюційний час). Стіни і фундаменти викладались виключно з вапняку, причому на глині, як в'язкому матеріалі. Як і в криворізькому стилі отвори дверей, вікон і кути будівель оздоблювались з цегли. Огорожі і стіни штукатурились і білились, що також відрізняє цей стиль від криворізького. В такому стилі будувались як житлові будинки, так і промислові споруди, стічні арки під відкотними залізницями рудників, будівлі залізничних станцій (Довгинцеве, Роковата, Кривий Ріг), склади. З переходом до сталінської забудови стиль втратив своє значення з другої половини 1950-х рр.

Раціоналізм і конструктивізм – характерні для радянської доби; уперше на рудниках і в самому місті Кривому Розі будівлі таких стилів з'являються з 1927 року – будуються житлові приміщення (так звані «житлокоопи» рудників – з 2-воповерхових будинків), будинки культури (на РУ ім. Комінтерна), шахти (ім. Шильмана) та ін. Панують стилі виключно до 1941 року. Споруди з вапняку та цегли.

Сталінський монументальний класицизм – останній архітектурний стиль, який застосовувався при будівництві ОІС на Криворіжжі і був більше притаманний для селитебної частини рудників, парків, будинків культури, в меншій мірі для шахтоуправлінь, рудоуправлінь, споруд побутових комбінатів шахт тощо. Панував в період з 1946 до 1958 рр. Ступінь збереженості високий.

Критерій – покриття шосейних доріг. Для часової ідентифікації дорожніх ОІС нами запропоновано розглядати цей критерій через призму наявності кам'яної бруківки або її відсутності, розуміючи при цьому, що дороги без твердого покриття самі по собі нічого не свідчать бо таких трапляється і зараз багато, а асфальт в культуру дорожнього будівництва увійде з 1950-х рр. Тому в цьому критерії діє один показник – наявність бруківки з граніту. Бруківки на Криворіжжі викладались по головним шосейним магістралям між рудниками та по головним їх вулицям в дореволюційний та довоєнний час.

Головною відмінністю в часі є одне – в дореволюційний час для бруківки використовувався завізний або місцевий граніт, а в радянський час (з початку 1930-х рр.) виключно місцевий з Кресівського та Карачунівського гранкар'єрів. Таким чином, наявність бруківки достовірно визначає старі дороги за їх належність до старих історичних об'єктів з віком від 60 до 100 років і більше.

Критерій – будова гірничопромислових ландшафтів. Досліджуючи форму та будову стародавніх гірничопромислових ландшафтів – кар'єри, відвали, просадки, провалля (1881-1941 рр.) нами підмічено, що всі вони відрізняються за рядом наступних показників:

- *розміри* – всі старі гірничопромислові ландшафти порівняно з сучасними, відрізняються головним – незначні морфометричні параметри; дореволюційні та довоєнні кар'єри мали ширину від 5 до 100 м, довжина в межах 50-500 м, глибина – 20-80 м; відвали мали ще менші розміри – висоти обмежуються 10-20 м, при ширині й довжині в межах 15-100 м, рідше більше; провалля над підземними виробками були неглибокими (2-20 м), плавні мульдіві просадки (до 5-10 м) формувались рідко і лише над самими вузькими виробленими верствами залізних руд;
- *форма* – переважна більшість кар'єрів мали видовжену і звужену форму, так як розроблялись вузькі і протяжні поклади залізної руди; сусідні відвали мали витягнуту паралельно кар'єру форму, також округлу подушкоподібну форму; довоєнні провалля представлені дрібними округлими лійками, просадки – ванноподібними зниженнями;
- *структура* – всі дореволюційні кар'єри не будувались (як сучасні) за ярусною системою, тому вони мали досить спрощену будову – рівне днище та майже вертикальні борти без терас, часто старі кар'єри являють собою просто клиновий вруб в скельний виступ; відвали до 1941 р. також були простими, без ярусної укладки; провалля і просадки прості за будовою – днище і схили, без повторного ускладнення;
- *розташування* – через брак земельних площ і її дороговизну, в дореволюційні часи відвали намагались розташувати в безпосередній близькості від кар'єрів, а іноді їх не було й зовсім – глини та суглинки йшли на забутовування підземних виробок, тому наявність кар'єру і відсутність відвалу – ознака того, що розкриті породи вивезені;
- *геологічні розрізи* – в дореволюційний час всі шосейні відкотні роботи виконувались за допомогою грабарок (підводи на 1 тону гірської породи), тому відвали, які відсипались рихлими породами (глини, суглинки, піски) за допомогою грабарок формувались у вигляді короткої (відповідно до малої місткості грабарок) дрібнолускової структури; через те, що рихлі породи не сортувались за видом і при цьому мали відмінний колір, тому в розрізі стародавні відвали мають чітку косу смугасту структуру і забарвлення; у зв'язку з тим, що майже всі дореволюційні відвали складались з рихлих наносів, тому даний показник є самим надійним індикатором віку гірничопромислових ландшафтів.

Висновок. Охарактеризовані критерії є важливим елементом часових реконструкцій територіальної, змістової та часової структури ОІС. Їх застосування є складовою методики й історичного методу вивчення ОІС. Зазначені критерії повинні працювати в системному режимі – до уваги беруться одночасно всі, тому що кожен поокремо характеризує об'єкт лише з одного боку. Використання лише окремих показників може призвести до помилок при часовій ідентифікації ОІС, тому в межах кожного критерію, показники також повинні застосовуватись комплексно. Запропоновані критерії потребують апробації й на прикладі інших старих промислових регіонів, з метою уніфікації та подальшого вдосконалення запропонованої методики.

1. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будивельник, 1989. – с. 104.
2. Запарий В.В. Индустриальное наследие // Индустриальна спадщина в культурі і ландшафті: Матер. II Всеукр. наук. конф. – К., 2007. – с. 23-31.

3. Казаков В.Л. Історичні антропогенні ландшафти промислових територій // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. Т. 3. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – с. 280-281.
4. Казаков В.Л., Тітов В.В. Теоретико-методологічні засади вивчення об'єктів індустріальної спадщини Кривбасу // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матер. II Всеукр. наук. конф. – К., 2007. – с. 31-37.
5. Тютюнник Ю.Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт. К.: Издательско-печатный комплекс Ун-та «Украина», 2007. – 152 с.